

MPRA

Munich Personal RePEc Archive

MNOHALETÁ MEZINÁRODNÍ DISKUSE O SOCIALISMU A TRHU

Drago Fišer and Oldrich Kyn

1967

Online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/26/>
MPRA Paper No. 26, posted 26. September 2006

MNOHALETÁ MEZINÁRODNÍ DISKUSE O SOCIALISMU A TRHU

DRAGO FIŠER, OLDRICH KÝN

Politická ekonomie, No. 7-8, 1967

Abstract:

This article was published in the leading Czech journal of economics named “Politická Ekonomie” in 1967 that is during the process of Economic Reform intended to change the Soviet-type Command Economy in a sort of Market Socialism. It was curious that while the need to revive the market mechanism was accepted by the majority of economists and politicians, the famous “Socialist Controversy” that was just about this crucial problem was still virtually unknown in Czechoslovakia at that time. Our purpose was not only to provide the basic information about that controversy, but also to put it in the broader context of the evolution of the economic theory in the 19th and 20th century. Because of the previous domination of the orthodox Marxist economics, any developments of the non-Marxist economics after the classical contributions of Smith and Ricardo were regarded as the attempts of the “bourgeoisie” to falsify the “true” economics for the purpose of preserving Capitalism. We found it therefore necessary to start with the explanation of neoclassical concepts of marginal utility, imputation of value from final products to intermediate products and primary resources, as well as concepts of general equilibrium. After explaining these “roots” of the controversy the critical points of von Mises and Hayek are presented and the socialist responses of Maurice Dobb, Oskar Lange, Abba Lerner and others are discussed with a clear aim to show that without the market the socialist economy cannot be efficient.

Úvod

Položme si otázku, co se vybaví průměrnému ekonomovi v Československu, když uslyší mluvit např. o Lange-Lernerově modelu tržního socialismu. Obáváme se, že velmi málo, ne-li nic. A nebude to ani tak mnoho jeho vina. V učebnicích jež, studoval, a v běžně přístupných statích, jimiž své vzdělání doplňoval, nenašel ohlas mnohaleté mezinárodní diskuse o možnostech tržního socialismu. To např. americký student, poslouchající přednášky z tzv. „Comparative Economic Systems“, je na tom mnohem lépe. Má k dispozici učební pomůcky (*Bornstein, Leeman¹⁾*) v nichž se nejen výše uvedeným termínem běžně operuje, ale jež i seznamují posluchače v přetisku s některými hlavními příspěvky zmiňované diskuse. Je to situace zajisté poněkud paradoxní, uvědomíme-li si, že diskuse o možnostech tržního socialismu je aktuální pro fungování naší a nikoli americké ekonomiky.

Následující přehled si klade velmi skromný úkol: pokusit se alespoň v nástinu o rekonstrukci mnohaleté mezinárodní diskuse o možnostech tržního socialismu. Rozsah přehledu je omezen časovým limitem počátku druhé světové války a nezahrnuje pozdější příspěvky, jimž bychom rádi věnovali pozornost později. Zvolený předěl má i jisté obsahové zdůvodnění. V průběhu diskuse byly již před druhou světovou válkou formulovány jisté otázky, na něž dosud nebyly dány odpovědi. Skončíme právě u těchto **otázek**. Pozdější příspěvky se často ani nepokoušely odpovídat na tyto otázky, ale spíše přecházely k otázkám jiným, nebo přímo kritizovaly zaměření diskuse. Tvoří tedy nový, relativně samostatný okruh otázek. Ani ve vymezeném časovém rozsahu si přehled ovšem nečiní nárok na úplnost. Chce spíše jen na diskusi upozornit a inspirovat k jejímu hlubšímu studiu, jež by teprve umožnilo i její vlastní zhodnocení a využití pro obohacení vlastních teoretických představ. I pro nás totiž platí to, co Hayek říká na adresu anglických ekonomů, že 'totiž je plýtváním silami nedbat těchto předchůdců' (*Hayek [1]*, str. 39).

1. Kořeny diskuse a její počátek před 1. světovou válkou. Vliv války na oživení představ o možnostech naturálního řízení

Diskuse o socialismu, trhu a možnostech tržního socialismu se rozvinula v pravém slova smyslu až po 1. světové válce. Zdá se však, že bude účelně rekonstruovat i její prehistorii, neboť již zde jsou kladeny její teoretické základy a již zde také leží *klíč* k pochopení různých směrů, jimiž se ubírala. Již u socialistických myslitelů XIX. století nacházíme různé názory na mechanismus fungování socialistického hospodářství. Většina těchto myslitelů předpokládala, že v budoucí společnosti zanikne zbožní výroba a zmizí buď všechny nebo alespoň některé kategorie trhu.

I tak se však již od samého počátku diferencovaly názory: existovalo centralistické a decentralizované pojetí socialismu. Decentralizované pojetí, reprezentované např. Proudhonovým syndikalismem, však mělo relativně menší váhu.

Jedním z prvních představitelů ekonomického centralismu byl anglický socialista *John Gray*. Již ve svých „Přednáškách o lidském štěstí“ z roku 1825 spatřuje v živelnosti a anarchii trhu společenské hranice kapitalistického systému. Píše: „... nyní existuje nepřírozená hranice výroby .. a tou je —konkurence.“ (*Gray*, str. 65—67.)

Co však vede Graye k tomuto závěru? Podle něho je výroba omezena poptávkou, poptávka závisí na sumě důchodů obyvatelstva a konkurence snižuje důchody. „Tak konkurence omezuje velikost bohatství, které získávají jednotlivci. To však v souboru tvoří celkové množství důchodů, které získává společnost; toto celkové množství tvoří poptávku a poptávka omezuje výrobu... Tedy konkurence je za současného stavu společnosti mezí výroby.“ (*Gray*, str. 68—72.)

Svou představu o organizaci společnosti, která by odstraňovala „společenské meze růstu bohatství“ pak popisuje ve spise „Sociální systém, traktát o principech směny“ z roku 1831. Řešení vidí ve vytvoření celospolečenské asociace výrobců, v které by ústřední ekonomický orgán — Obchodní komora — řídil veškerou výrobu.

Úkolem asociace má být: „Pomocí pečlivě organizovaného plánu výroby, směny, rozdělování a akumulace dosáhnout nejvyšší možné efektivnosti práce a kapitálu.“ (Gray, str. 96.)

Zajímavé jsou zejména pátá až devátá zásada Grayova „Sociálního systému“, které uvádíme ve výtahu:

V. Řízení a kontrola veškerého zemědělství, průmyslu a obchodu přísluší „Obchodní komoře“.

VI. Obchodní komora bude najímat za pevný plat úředníky, kteří budou řídit jednotlivé zemědělské, průmyslové a obchodní podniky.

VII. Všechny výrobky z podniků přicházejí do státních skladů.

VIII. Ze státních skladů je zásoben maloobchod, který je stejně jako sklady pod přímým řízením Obchodní komory.

IX. Všechny mzdy a platy se musí vyplácet penězi, které jsou zbaveny vnitřní hodnoty. Maloobchodní ceny jsou tvořeny tak, aby pokryly materiálové náklady, mzdové náklady a zisk.

Karel Marx, jak je známo, se o konkrétní organizaci mechanismu fungování socialistického hospodářství nevyjadřoval. Považoval takové úvahy za utopické.

Z jeho víceméně obecných poznámek o socialismu však lze vyvodit, že v socialistické společnosti bude funkce tržního mechanismu nahrazena racionálním centrálním řízením výroby. Místo živelného trhu, na kterém se společenský charakter soukromých prací ověřuje teprve ex post, nastoupí »plánovité vynakládání individuálních pracovních sil jako jedné společenské pracovní síly“. (Marx, str. 96.)

Mnohem vyhraněnější formulace nacházíme však u Engelse (viz např. *Engels*, str. 244). Zejména jeho známá formulace z *Anti-Duehringa*, v níž se předpokládá, že v budoucí socialistické společnosti se lidé na plánu shodnou velmi jednoduše „bez prostřednictví proslulé ‚hodnoty‘“ (*Engels*, str. 268) stala se později vděčným objektem Hayekovy kritiky (*Hayek*, str. 96—97). Obdobné názory zastávali i pozdější marxisté.

To ukazuje, že socialisté v minulém a na počátku našeho století netušili, jaké problémy budou spojeny s praktickým fungováním socialistické ekonomiky. Předpokládali, že po zespolečnění výrobních prostředků bude výroba velmi jednoduše řízena podle předem vypracovaného plánu bez pomoci trhu a zbožních kategorií. Zde mají také kořen představy, že těžiště plánování spočívá v naturálním bilancování výrobků.

1.3. Problémem mechanismu fungování socialistické ekonomiky se již koncem minulého a počátkem našeho století zabývali také někteří nemarxističtí ekonomové, např. *Wieser*, *Pareto*, *Barone* a *Cassel*. Tito autoři vesměs dokazovali, že ani v socialismu nelze řídit

výrobu přímým naturálním bilancováním bez pomoci cen a dalších kategorií tržního hospodářství a že hodnoty, které by musela socialistická společnost statkům přiřazovat, chtěla-li by jednat racionálně, by závisely na stejných faktorech, jako hodnoty v konkurenční společnosti. K tomuto závěru dospěli na základě marginálistické teorie hodnoty, podle které společenská funkce cen spočívá v tom, že vyjadřují ocenění omezenosti výrobních zdrojů vzhledem ke spotřebitelským preferencím (tzv. scarcity prices).

Tento přístup vedl ekonomy „k poznání, že přiřazovat určitý význam nebo hodnotu jednotkám různých statků je nezbytným krokem v řešení obecného problému, který vyvstává všude, kde mnoho cílů soutěží o omezené množství prostředků. Všudypřítomnost tohoto problému hodnoty, kdekoli jde o racionální akce, byla základním faktem, z něhož mohl vycházet systematický průzkum forem, v nichž by se mohl projevit při různých způsobech organizace ekonomického života.“ (*Hayek* , Str. 24—25.)

Velký přínos pro úvahy o mechanismu fungování socialistického hospodářství měla matematická teorie celkové ekonomické rovnováhy. Zatímco zakladatel této teorie *Leon Walras* konstruoval svůj model jen jako model čistého tržního hospodářství, přišel již jeho bezprostřední následovník *Vilfredo Pareto* na to, že zcela stejnými rovnicemi lze popsat i centrální řízení výroby v socialismu (v kolektivistickém režimu). A co více, dospěl k závěru, že oba systémy rovnic vedou k témuž řešení, jestliže socialistické „ministerstvo výroby“ chce dosáhnout maxima kolektivního blahobytu (maxima užitečnosti pro spotřebitele). Z modelu celkové ekonomické rovnováhy totiž plyne, že i volný trh za dokonalé konkurence vede k „paretovskému optimu“, tj. k maximu blahobytu lidí při daných omezených zdrojích a daném rozdělení národního důchodu.

Paretové optimum při volné konkurenci může být jiné než „kolektivní optimum“ vypočtené „ministerstvem výroby“, nikoli však v důsledku rozdílných mechanismů fungování, ale protože v „kolektivistickém režimu“ by se utvářelo jinak rozdělování národního důchodu. Na tuto věc upozorňoval mimochodem již *F. Wieser* ve své teorii přirozené hodnoty. Centrální řízení by vyžadovalo řešit milióny rovnic o miliónech neznámých, což je prakticky nemožné. I kdyby byly překonány všechny těžkosti spojené se zjišťováním dat, ukazuje, že už pro řešení příkladu o 100 osobách a 700 zbožích bylo třeba řešit systém 70 699 rovnic.

Pak pokračuje: „To prakticky překračuje schopnosti ,algebraické analýzy, a je to ještě více pravda, jestliže uvažujeme úžasný počet rovnic, jež obdržíme pro obyvatelstvo o 40 miliónech a pro několik tisíc zboží. V tomto případě by se role vyměnily: nebyla by to matematika, která by pomáhala politické ekonomii, ale politická ekonomie by pomáhala matematice. Jinými slovy, kdyby někdo skutečně mohl znát všechny tyto rovnice, pak jediný — lidským silám přístupný — prostředek jak je řešit je pozorovat praktické řešení dané trhem.“ (*Pareto* , str. 233—234; citováno podle *Hayek* , str. 96.)

Jeden z Paretových žáků *Umberto Ricci* k tomu dodává: „Bylo by dosti naivní vyvozovat závěry ve prospěch kolektivní organizace společnosti jen z toho důvodu, že rovnice 10 na str. 94 druhého dílu „*Cours d'économio politique*“ má stejné řešení jako rovnice 2 na str. 89. Ministr výroby socialistického státu se může ocitnout v tak překérních podmínkách, že se ukáže jako zanedbatelné nejen skutečné nedostatky volné konkurence, které jsou samy o sobě významné, ale také i ty, které jsou volné konkurenci jen připisovány a které jsou mnohem větší než její skutečné nedostatky. Může k tomu dojít proto, že se budou zmenšovat úspory, že se bude smršťovat nabídka práce, že v ministerstvu výroby bude daleko více úředníků než je všech řídicích pracovníků v liberálním státě, a i když bude kolektivní entuziasmus úředníků z ministerstva výroby mnohem šlechetnější než honba za ziskem, která oživuje soukromé podnikatele, bude mít stěžejně stejně produktivní efekt.“ (*Ricci*, str. 13—14.)

Ještě podrobněji se tímto problémem zabýval další Paretův žák *Enrico Barone*. Jeho stať „Ministerstvo výroby v kolektivistickém státě“ sehrála významnou roli v pozdějších diskusích. Barone konstruuje matematické modely: (1) pro systém volné konkurence, (2) pro tržní hospodářství v monopolních podmínkách a (3) pro kolektivistický režim.

Na základě prvního modelu dochází ke známému závěru, že tržní mechanismus za dokonalé konkurence vede k Paretovu optimu.

Z druhého modelu plyne, že v monopolních podmínkách se tržní rovnováha utváří jinak; hospodářství se nedostává do Paretova optima a proto dochází k „destrukci bohatství“, tj. omezených zdrojů není využíváno nejlepším způsobem k dosažení maximálního blahobytu lidí.

Při konstrukci třetího modelu vychází z toho, že v socialistickém státě je zrušena zbožní výroba, neexistují ceny, úrok ani peníze a ministerstvo výroby se snaží řídit hospodářství pomocí naturálního bilancování. Barone pak ukazuje, že na základě naturálního bilancování nelze hledat optimum a proto musí být zavedeny určité speciální pomocné kategorie, jisté „ekvivalenty“, vyjadřující poměry mezi různými druhy výrobků, „prémie“ za úspory atd. Teprve po zavedení těchto kategorií je možno vyhledat optimum, tj. takový plán výroby, který maximalizuje blahobyť. Srovnáním tohoto modelu s modelem tržní rovnováhy Barone ukazuje, že optimální plán v socialistickém hospodářství je totožný s Paretovým optimem, ke kterému vede tržní mechanismus, že „ekvivalenty“ zavedené pro potřeby vyhledání optima jsou rovny cenám tržní rovnováhy a že „prémie“ za úspory jsou rovny úrokům.

Na základě této analýzy dochází Barone k závěru, že i pro plánování za socialismu je nezbytné zavádět ceny a že má-li být vyhledán plán optimální musí být ceny určeny stejně jako v tržním hospodářství. Ukazuje také, že nelze ceny určovat jen podle pracovní hodnoty, že musí obsahovat také ocenění omezených zdrojů, poněvadž by to jinak vedlo k enormnímu plýtvání omezenými zdroji. Stejně jako Pareto i Barone pochybuje o

možnosti spočítat optimum na papíře. Nejen proto, že by to vyžadovalo nepředstavitelné množství početních úkonů, ale také proto, že optimum předpokládá, aby byly v národním hospodářství uplatněny nejvhodnější technologické procesy, které vedou k minimálním nákladům. Avšak nejvhodnější výrobní metody nelze hledat předem na papíře, ty je nutno experimentálně ověřovat v praxi.

V této souvislosti kritizuje ty socialistické autory, kteří se domnívali, že centrálním řízením je možné odstranit ztráty, které plynou při tržním mechanismu z toho, že v konkurenci jsou některé firmy likvidovány a zanikají. Barone říká, že je to nutný důsledek experimentování, při kterém se hledají nejlepší výrobní metody. Jestliže by centrální řízení odstranilo tyto ztráty, vyvolalo by ztráty mnohem význačnější, totiž vedlo by k zabrzdění technického pokroku a nedostatečné efektivnosti hospodářství.

V závěru Barone říká: „Z toho, co jsme viděli a ukázali výše, je zřejmé, jak jsou fantastická učení, která si představují, že výroba v kolektivistickém režimu by mohla být řízena podstatně jiným způsobem než při ‚anarchické‘ výrobě. Chce-li ministerstvo výroby dosáhnout kolektivního maxima, musí se znovu objevit všechny ekonomické kategorie starého režimu, tj. ceny, mzdy, úrok, renta, zisk, úspory atd., ačkoliv možná budou nazývány jinými jmény.“ (*Barone*, str. 289.)

Walras, Pareto a Barone ukázali, že působení tržního mechanismu může být zobrazeno jako současné řešení velkého počtu rovnic a proto je teoreticky myslitelné, že problém optimální alokace omezených zdrojů může být řešen centrálním výpočtem, místo aby byl řešen samovolným působením trhu. Zde je pramen směru charakterizovaného jako matematické řešení problému socialistické kalkulace, objevivšího se v roce 1929 (viz v dalším). Zároveň jsme však ukázali, že Pareto i Barone viděli praktické potíže spojené s centrálním výpočtem plánu.

Pochybnosti o tom, že uvědomělé rozhodování může nahradit funkci trhu, nacházíme i u jiných autorů. Např. již v roce 1854 uH. H. Gossena a později u E. Cannana a Böhm-Bawerka.

1.4. Tolik k některým kořenům budoucí diskuse. První náznak vlastní diskuse vyvolal až holandský ekonom N. G. Pierson, který obecným konstatováním praktické neuskutečnitelnosti socialismu (viz Hayek [1], str. 27—28; pramen není blíže uveden) vyprovokoval tehdejšího předního teoretika marxismu Karla Kautského k tomu, aby v přednášce konané v dubnu 1902 se pokusil přibližně nastínit, co se stane „nazítí po revoluci“. Tím Kautský prolomil tradiční mlčení marxistů o konkrétních formách organizace socialistické ekonomiky.

Kautský vyjádřil zcela jasně názor, že jako důsledek svobodné volby spotřebních předmětů a jako důsledek svobodné volby zaměstnání musí v socialistické ekonomice existovat peníze a ceny. Říká: „Peníze jsou nejjednodušším dosud známým prostředkem, který umožňuje v tak komplikovaném mechanismu, jako je moderní produktivní proces, s

jeho úžasné rozsáhlou dělbu práce, zajistit cirkulaci výrobků a jejich distribuci mezi jednotlivé členy společnosti.« (*Kautsky* , str. 129; citováno podle *Lange* , str. 139.)

A k druhé otázce na jiném místě: „Jelikož dělníci nemohou být na základě vojenské disciplíny a proti svým přáním přidělováni do různých odvětví výroby, může se stát, že velmi mnoho dělníků se nahrne do určitého odvětví výroby, zatímco v jiném se stane pravidlem nedostatek dělníků. Nezbytná rovnováha může pak být obnovena jedině redukcí mezd tam, kde je příliš mnoho dělníků a jejich zvýšením v těch odvětvích výroby, kde je nedostatek dělníků, dokud se nedosáhne bodu, v němž každé odvětví má tolik dělníků, kolik jich může potřebovat.“(*Kautsky* , str. 134 až 135, cit. podle *Langeho*, str. 139.)

Kautsky se však nezabýval otázkou,²⁾ podle jakých kritérií by socialistická společnost plánovala výrobu (viz *Lange* , str. 139) a zřejmě právě tento nedostatek umožnil Hayekovi konstatovat, že Kautsky „ukázal, že si ani nebyl plně vědom problémů, které viděli ekonomové“. (*Hayek* , str. 27—28.) Podle Hayeka jediným, socialistickým pokusem o řešení problematiky, který svědčil o tom, že autor. si byl vědom alespoň do jisté míry reálných potíží, byl příspěvek *Sulzerův*.

Kautského vystoupení dalo Piersonovi příležitost, aby podrobně demonstroval, že socialismus nemůže odstranit problém hodnoty. „Problém hodnoty? Tato slova překvapí mnoho čtenářů... Skutečně, bude-li socialismus uskutečněn, zmizí hodnota a tedy i problém hodnoty. Všechno pak bude záležitosti čisté techniky. Tento názor je dnes velmi rozšířen... nicméně je hluboce chybný.« (*Pierson*, str. 43—44.)

Je zajímavé, že svou argumentaci Pierson opírá o problémy vyrůstající z mezinárodního obchodu mezi socialistickými zeměmi a o problémy spojené s rozdělováním národního důchodu. „Co máme považovat za důchod? . . . Přírozeně jen čistý důchod ... Ale nemůžeme odečíst bavlnu, uhlí a opotřebené stroje od příze a textilu, nemůžeme odečíst krmivo od dobytka. Můžeme odečíst jen hodnotu jednoho od hodnoty druhého. Tak komunistický stát nebude schopen bez ohodnocování a oceňování rozhodnout, jaký čistý důchod má k dispozici pro rozdělování ... Dělníci dostávají ... podíl na společenském důchodu. Ale nedostali příliš mnoho? Vytvořili alespoň tolik důchodu, kolik spotřebovali? Jestliže ne. .. byla společnost ochuzena... Ačkoliv je zřejmě nepravděpodobné, že by došlo k takovýmto velkým chybám, může neustále docházet k méně postřehnutelným chybám. Je například možné špatně odhadnout poptávku, provádět práce s příliš vysokými náklady, umístit stavby na chybná místa a projektovat je způsobem, který nevyhovuje jejich účelu.“ (*Pierson*, str. 70—72.) Těchto chyb se nelze vyvarovat, jestliže nejsou různé výrobky oceňovány a tak převáděny na souměřitelné jednotky

Další Piersonův argument se opírá o různorodost lidských zálib. Zkoumá problém přímého centrálního rozdělování zboží pomocí poukázek. Stát bude musit rozdělit občany do určitých skupin tak, aby každá skupina měla stejný „příděl“ poukázek. V žádné

skupině však nebudou lidé zcela stejných zálib. Stát bude musit připustit směnu poukázek mezi lidmi. „Není snad větších rozdílů než v tom, jak lidé hodnotí užitečnost jednotlivých věcí. Pokud by stát mohl zásobit každého tím, co chce, nevzniklo by z těchto rozdílů žádné obchodování; pokud to není možné, směna je nevyhnutelná. Pak by musely být dány do oběhu seznamy cen, které by nám říkaly, kolik poukázek na cigarety, čaj nebo kávu lze směnit za jiné poukázky. Tak princip obchodování, který tato společnost považovala za natolik zbytečný, že ho zrušila, přichází znovu do popředí. . . Hodnotový fenomén nelze potlačit stejně jako nelze potlačit gravitační sílu. Co je vzácné a užitečné, má hodnotu, zničit hodnotu není v lidských silách.“ (*Pierson*, str. 75.)

1.5. K přetrvání, resp. k oživení představ o možnosti naturálního řízení socialistické ekonomiky přispěla nesporně I. světová válka. Studujeme-li např. Leninovy spisy z období válečného komunismu, můžeme tu v přístupu k řešení otázek praktického řízení ekonomiky nalézt řadu vlivů. Jsou to jednak určité teoretické představy o možnostech přímého rozdělování, bez zprostředkující úlohy trhu. Je to však nesporně i vliv vysoce centralizovaného řízení, do značné míry omezujícího úlohu trhu, ve válečné ekonomice zejména Německa. Byla to konečně praktická nutnost přímého rozdělování v podmínkách nesmírného nedostatku. To vše dalo vznik představě o možnosti organizovat celé hospodářství jako jednu velkou továrnu.

Podobné oživení představ o možnostech naturálního řízení je možno ukázat i u západoevropských socialistů. Je to např. kniha *O. Neuratha*, jež se objevila v roce 1919, v níž se autor snažil ukázat, že válečné zkušenosti prokázaly, že je možné se obejít bez jakéhokoli uvažování o hodnotě při řízení dodávek zboží, a že veškeré kalkulování centrálního plánovacího orgánu má a může být prováděno in natura, tj. že kalkulace nepotřebují být prováděny na základě určité společné jednotky hodnoty, ale že mohou být uskutečňovány naturálně. Podobně uvažoval *O. Bauer*. Tuto skutečnost bylo vhodné připomenout, neboť první vlna kritiky míří právě proti těmto představám.

První fáze kritiky: socialismus bez trhu nemůže fungovat racionálně a efektivně

2.1. Je samozřejmé, že předmět diskuse se v jejím průběhu poněkud posunoval; na začátku je kladena otázka, zda socialistická ekonomika, která se předpokládá jako ekonomika nikoli tržní, může racionálně a efektivně fungovat.

Tezi o předpokladu socialistické ekonomiky jako ekonomiky nikoli tržní je však nutno zpřesnit. Zpravidla se totiž již v této počáteční fázi diskuse uvažoval nikoli socialismus zcela zbavený trhu, ale socialismus, kde existuje trh spotřebních předmětů a individuální volba místa zaměstnání a pouze výrobní prostředky jsou plánovitě rozdělovány přímo, tj. bez prostřednictví trhu, čili jsou res extra commercium (*Mises* [1], str. 91).

Tuto skutečnost zdůrazňuje Hayek výslovně ve svém historickém přehledu: „Program, který je současně nejrozšířenější a na prvý pohled nejpřijatelnější, předpokládá nejen kolektivní vlastnictví, ale také jednotné centrální řízení, *používání* všech materiálních zdrojů výroby. Současně předvídá trvajících svobodnou volbu spotřeby a trvajících svobodu volby zaměstnání... většina minulých kritik je zaměřena na tuto variantu.“ (Hayek [1], str. 18.)

Zároveň však Hayek upozorňuje na možné jiné varianty a bude dobře si je už zde připomenout, neboť odpověď socialistů často pozůstává, právě v poukazu na jinou variantu. Jednak jsou myslitelné varianty více centralizované, kde mizí svobodná volba spotřebního zboží, nebo svobodná volba zaměstnání, nebo oboje. „Druh společnosti, v níž vše je centrálně řízeno, může být považován za krajní případ. . .“ (Hayek , str. 19.)

Na druhé straně jsou pak varianty ve srovnání s výchozím příkladem více decentralizované a zde Hayek rozlišuje dvě možnosti. Jednak je to forma syndikalistická, o níž praví: „Dřívější systémy více decentralizovaného socialismu, jako socialismus cechovní (guild-socialism) nebo syndikalismus, nás zde nemusí zajímat, neboť se zdá, že je nyní téměř všeobecně přijato, že neposkytují mechanismus vhodný pro racionální řízení ekonomiky.“ (Hayek , str. 19.)

Druhou formu decentralizovaného socialismu, která však ve srovnání s předchozí důsledněji zachovává atribut celospolečenského vlastnictví, bychom mohli charakterizovat jako socialismus s rozsáhlou decentralizací pravomoci na ředitele jmenované centem.

Hayek argumentuje takto: „I kdybychom měli shledat, že kolektivní vlastnictví výrobních zdrojů je slučitelné s konkurenčním určováním účelů, pro něž jednotlivé jednotky zdrojů mají být použity, a metod jejich využití, musíme stále předpokládat; že otázka, kdo má uskutečňovat velení jménem společnosti nad daným množstvím zdrojů, nebo jaká množství zdrojů mají být svěřena různým podnikatelům, bude muset být rozhodnuta centrální mocí. To, zdá se, je minimální předpoklad konzistentní s ideou kolektivního vlastnictví, nejmenší stupeň centrálního řízení (control), který by ještě umožnil společnosti uchovat si moc (command) nad důchodem plynoucím z materiálních zdrojů výroby.“ (Hayek [1], str. 20.)

Od těchto ostatních variant můžeme zatím abstrahovat. Opakujeme, že předmětem první vlny kritiky nebyl socialismus úplně zbavený trhu, ale socialismus zbavený trhu výrobních prostředků, jinými slovy socialismus usilující o spojení trhu spotřebního zboží a individuální volby zaměstnání s přímým plánovitým rozdělováním výrobních prostředků. Tedy předmětem kritiky byla alternativa ve značné míře v praxi realizovaná v administrativně centralistickém modelu řízení.

2.2. Na počátku diskuse je zpravidla uváděno jméno rakouského ekonoma Ludwiga von Misesa, o němž Hayek píše, že mu patří zásluha, že „první formuloval centrální problém socialistické ekonomiky v takové formě, že učinil nemožným, aby ještě někdy zmizel z diskuse“. (Hayek [1] , str. 32.) Podobně oceňuje význam Misesovy kritiky i Oskar Lange:

„Socha profesora Misesa by měla zaujímat čestné místo v hale ministerstva socializace nebo centrálního plánovacího úřadu socialistického státu jako výraz uznání za velkou službu, kterou poskytl, a jako memento prvořadého významu ekonomické kalkulace... Socialisté mají jistě dobrý důvod, aby byli vděční profesoru Misesovi, který je velký advocatus diaboli jejich věci. Poněvadž to byly jeho závažné námitky, které přinutily socialisty, aby vzali v úvahu význam adekvátního systému ekonomické kalkulace pro alokaci zdrojů v socialistickém hospodářství. A nejen to, mnozí socialisté si uvědomili existenci a závažnost tohoto problému hlavně díky námitkám prof. Misesa.“ (*Lange [1]* , str. 53.)

Stručně řečeno, Mises odmítá možnost ekonomického kalkulování a racionálního rozmísťování zdrojů za socialismu. Logiku Misesovy argumentace lze zhruba shrnout takto: socialismus znamená znárodnění a proto zrušení zbožních vztahů a tržního mechanismu, bez nichž je však nemožná ekonomická kalkulace; není-li možná ekonomická kalkulace, pak nelze optimálně využívat ekonomických zdrojů, a to povede k plýtvání těmito zdroji a tedy k neefektivnosti socialistické ekonomiky.

Podle von Misesovy představy je existence zbožních kategorií spojena pouze se soukromým vlastnictvím. Poněvadž v socialismu neexistuje trh výrobních prostředků, nelze výrobní prostředky kalkulovat v peněžních jednotkách, tj. nelze srovnávat náklady a výsledky výroby. Není potom ani možné poznat, která výroba je pro společnost efektivní a která nikoli.

Podstata ekonomické kalkulace je u von Misesa vysvětlována v souladu s teorií „rakouské školy“. Spotřebitelé podle svých subjektivních preferencí hodnotí jednotlivé varianty spotřeby a tak vytvářejí základ společenské hodnotící stupnice. Subjektivní hodnoty ovšem nejsou vzájemně srovnatelné, avšak tím, že subjektivní hodnocení ovlivňuje volbu spotřebitele, transformují se prostřednictvím trhu v objektivní směnné hodnoty.

Působením trhu je pak hodnota imputována výrobkům vyššího a vyššího řádu (tj. výrobní prostředky čím dále více vzdálené v řetězci výrobních návazností od spotřebních předmětů) až na konec prvotním ekonomickým zdrojům.

Mises říká, že peněžní jednotky sice nevytvářejí dokonalé hodnotící měřítko, avšak přece jen umožňují hodnocení různých variant. Kdyby různé naturální jednotky nebyly převáděny do jednotného peněžního měřítka, pak by bylo prakticky nemožné rozhodnout, která z variant výroby je pro společnost výhodnější.

Nebylo by žádného problému, kdyby se ekonomické rozhodování mohlo omezit jen na to, zda chceme více či méně určitého spotřebního předmětu. Jistě bychom dali 1000 hl vína přednost před 800 hl. Naturální jednotky by zde byly naprosto dostačující. Avšak ekonomické rozhodování není tak prosté, jde vždy o srovnání různých kombinací. Není již tak jednoduché rozhodnout, zda máme dát přednost kombinaci 1000 hl vína a 1500 t chleba nebo kombinaci 800 hl vína a 2000 t chleba.

Problém se ukáže ještě složitější, jakmile začneme uvažovat o různých možných použitích výrobních prostředků. Lidský rozum se nemůže dosti dobře orientovat v ohromné mase různých mezivýrobků a různých možností jejich použití. „Bylo by iluzorní si představovat, že za socialismu může kalkulace in natura nahradit peněžní kalkulaci.

Kalkulace in natura může v hospodářství bez směny zahrnovat nejvýše spotřební předměty; zcela selhává tam, kde se má vztahovat na zboží vyššího řádu. A jakmile je upuštěno od koncepce volně utvářených cen pro zboží vyššího řádu, stává se racionální výroba zcela nemožná.“ (*Mises* , str. 104.)

Ludwig von Mises tedy příkládá existenci trhu výrobních prostředků dokonce větší význam než trhu spotřebních předmětů. Přitom jeho požadavek racionality hospodářství nemohou splnit jakékoliv ceny, tj. např. ceny administrativně určené, poněvadž tyto ceny by neodrážely preference spotřebitelů a orientovaly by výrobu špatným směrem. Protože podle jeho názoru volné utváření cen na trhu je možné jen tehdy, existuje-li soukromé vlastnictví, říká: „Každý krok, který nás vzdaluje od soukromého vlastnictví výrobních prostředků a od používání peněz, nás také vzdaluje od racionálního hospodářství.“ (*Mises* , str. 104.) Vidíme, že v tomto bodě obecnost von Misesovy argumentace selhává, že jeho kritika vlastně nesměruje proti neracionálnosti socialistického hospodářství vůbec, ale proti neracionálnosti určité formy organizace socialistického hospodářství, proti administrativně centralistickému způsobu řízení.

Podle von Misesa však zrušení soukromého vlastnictví znemožňuje jakoukoli ekonomickou kalkulaci. Říká: „Dodávky zboží již samy o sobě nebudou anarchické, to je pravda... Nyní však místo hospodářství s ‚anarchickým‘ způsobem výroby bude uvolněno místo nesmyslné výrobě absurdního aparátu. Kola se budou točit, avšak naprázdno. Lze si představit podstatu budoucí socialistické společnosti. Budou v ní fungovat stovky a tisíce podniků. Velmi málo z nich však bude produkovat hotové výrobky pro spotřebu; ve většině případů budou vytvářet polotovary a výrobní prostředky. Všechny tyto podniky budou ve vzájemných vztazích. Každý výrobek bude procházet celou řadou stadií než bude dokončen. V tomto neutuchajícím procesu pachtění a lopotění však nebudou mít orgány řízení žádný prostředek, kterým by mohly ověřit jeho výsledky... Podle čeho budou moci rozhodnout, která z výrobních metod je efektivnější?“ (*Mises* , str. 105 a 106.) „Tak v socialistické společnosti se každá ekonomická změna stává věcí, jejíž úspěch nemůže být ani předem ani dodatečně oceněn. Je to jenom tápání v temnotě.“ (*Mises* , str. 110.)

Kromě této základní argumentace, opírající se o nemožnost ekonomické kalkulace, uvádí von Mises několik dalších kritických poznámek. Říká, že zrušení soukromého vlastnictví povede k vyloučení zájmu a individuální odpovědnosti těch, kdo řídí výrobu, což bude vytvářet jednu z největších hrozeb socialistické ekonomické organizaci. V socialistických podnicích se nebude objevovat vnitřní tendence ke zdokonalování výroby a přizpůsobování výroby měnící se poptávce. Ludwig von Mises také uvádí, že řada socialistických autorů se mylně domnívá, že v socialistické společnosti budou zcela likvidovány rozpory v zájmech mezi jednotlivými skupinami lidí.

2.3. Současně s Misesem — a prokazatelně nezávisle na něm — dospěli k obdobným názorům — jak ukazuje Hayek — další dva autoři. Byli to německý sociolog *Max Weber* a ruský ekonom *Boris Brutzkus*. Příspěvek druhého autora je zajímavý především proto, že se mohl opírat o zkušenost válečného komunismu. Stál by asi na počátku zajímavé kapitoly o sovětských diskusích dvacátých let, která do tohoto přehledu nebyla zařazena.

3. Reakce socialistů na první fázi kritiky

3.1 V tomto přehledu používáme termínu socialisté v širokém slova smyslu a neomezujeme jej pouze na marxistické autory. První reakce socialistů na kritiku Misesa a jiných byla značně různorodá a při určitém zjednodušení je možno rozlišovat dvě skupiny autorů.

První skupina se snažila ukázat, že Mises se v základu mýlil. Někteří vůbec popírali význam problému, který Mises postavil, a odmítali nezbytnost trhu a tržních kategorií pro socialismus.

Druhá skupina je tvořena stoupenci tzv. matematického řešení, tj. směru, který usiloval o určení rovnovážných cen výrobních prostředků bez pomoci trhu, a to cestou řešení systému rovnic, které vyvinula teoretická ekonomie už na přelomu století a jimiž vysvětlovala utváření cen a regulování výroby v konkurenčním systému.

3.2. Do první skupiny patří především *Maurice Dobb*. Podle Dobb se Mises dívá na věc příliš staticky. Pro optimální rozvoj hospodářství nestačí znát běžné ceny, ale je třeba perspektivní usměrňování ekonomického vývoje. Socialistické hospodářství může fungovat nejen stejně dobře jako kapitalistické, ale mnohem efektivněji, protože orgán centrálního řízení může plánovitě zajišťovat proporcionalitu národního hospodářství. Volná konkurence není nutná a centrální orgán může vědomě určovat ceny, mzdy, úroky atd. „Úroková míra, úroveň mezd, rozdělování zdrojů mezi výstavbu a odvětví konečné produkce, to vše jsou v socialistické společnosti elementy jediného rozhodnutí, v němž stát určuje rozdělení zdrojů mezi přítomnost a budoucnost.“ (*Dobb [3]* .)

Z toho důvodu pro fungování socialistického hospodářství není nutná existence trhu, ani pro výrobní prostředky, ani pro spotřební předměty. Zastánci trhu — říká Dobb — argumentují tím, že trh je nezbytný pro vyhledání maxima užitečnosti. Problém je však v tom, podle jaké preferenční stupnice maximum hledáme. Bylo by možné vybudovat preferenční stupnici zcela a priori: například tak, že plánovač do ní vloží své vlastní preference. To by bylo extrémní autoritářství. Pokud by tyto preference byly úspěšně použity jako základ všech ekonomických propočtů, bylo by dosaženo perfektního maxima. . . bez vlivu trhu.“ (*Dobb [3]*, str. 147.) Formálně tedy lze v obou systémech nalézt „maximum“, avšak tržní hospodářství nemůže nalézt optimální vývoj z hlediska dlouhodobého. „Mluvit o tom, že konkurenční hospodářství by mohlo dosáhnout stejného výsledku, kdyby v něm byla stejná míra předvídání, znamená ignorovat fakt, že jeho vlastní podstata je taková, že nemá a ani nemůže mít stejnou míru předvídání.“ (*Dobb* , str. 150.)

Dobb, také zpočátku popíral nezbytnost suverenity spotřebitele v socialismu. Říkal, že je naivní ztotožňovat demokratické určování toho, co se má vyrábět, s tržním systémem. Lidem se vytváří iluze svobodné volby — mohli by mít, co by chtěli, kdyby měli peníze. Je to stejná iluze jako je iluze, že volební urna zajišťuje demokracii. Vždyť reklama může vnucovat lidem zboží, které vlastně nepotřebují. A to je demokracie? „Na druhá straně, copak nejsou metody zjišťování spotřebitelských potřeb, které by byly demokratičtější

než trh? Co například vliv spotřebitelských družstev a jejich místních výborů, nebo využití dotazníků pro výběrové zjišťování názorů?“ (*Dobb* str. 148.)

V průběhu diskuse byl Dobb za toto stanovisko kritizován i socialisty, zejména Lernerem (viz dále). Proto svá tvrzení poněkud relativizuje a připouští účelnost zachování jisté míry tržních vztahů pro maloobchod: „Jsem dalek toho, abych tvrdil, že pro maloobchod nemůže být nejvhodnější metoda rozdělování zboží pomocí cenového systému. Nechci ani tvrdit; že verdikt takového maloobchodního cenového systému neposkytuje důležitou informaci o tom, co by se mělo vyrábět. Zároveň však věřím, že by to ve velkém množství případů vyžadovalo kolektivní posouzení a doplňkové metody. . . , které by fungovaly mimo cenový systém. A nejen to, jsem hotov věřit, že tyto případy by byly natolik početné, že by již netvořily pouze výjimky ale převládající pravidlo.“ (*Dobb* [3], str. 148—149.) Jestliže tedy Dobb přiznává účelnost zachování jistých prvků trhu pro spotřební zboží, odmítal nezbytnost trhu pro výrobní prostředky. „Ale jestliže přistoupíme k problému hodnocení mezivýrobků a výrobních faktorů, nevidím žádný dostatečný důvod pro konkurenční cenový systém.“ (*Dobb* [3], str. 149.)

Do této první skupiny musíme zařadit také všechny ty ekonomy, kteří zůstali rodící se diskusí prostě nedotčeni. Hayek v této souvislosti hovoří např. o světovém sociálně ekonomickém kongresu v roce 1931 v Amsterdamu, jehož příspěvky byly publikovány v Haagu v letech 1931 a 1932 pod názvem *World Social Economic Planning*. (*Hayek* [1], str. 202.) Domníváme se, že do této skupiny by bylo nutno zařadit i marxistickou teorii národohospodářského plánování minulých let, která absolutizovala bilanční metodu a zcela přecházela problém, že ekonomika může být vybilancována mnoha různými způsoby, z nichž však ne všechny jsou stejně efektivní.

Do této skupiny patří dále i například Halmem kritizovaný *Roderich von Ungern-Sternberg*, domnívající se, že dostatečný základ pro zodpovězení otázek ekonomické efektivity mohou poskytnout technická data o výrobě (*Halm*, str. 186).

3.3. Do druhé skupiny jsme zařadili představitele tzv. matematického řešení. Tato skupina je důležitější, neboť na její přínos navazuje další diskuse. Z autorů tohoto směru jsou uváděni *Tisch*, *Heimann* [2], *Zassenhaus*, *Knight*, *W. C. Roper*, *F. M. Taylor* a *H. D. Dickinson* [1]. O posledně jmenovaném se uvádí, že se později od tohoto názoru výslovně distancoval (*Dickinson* [2], str. 104). Rovněž Taylorův přístup je zřejmě složitější; mezi zastánci matematického řešení jej uvádí Hayek, Lange a jiné prameny (*Lange* [1], str. 56; *Bornstein*, str. 78; *Leeman*, str. 18) jej označují již za předchůdce Langeho metody pokusu a omylu.

Je zřejmé, že tento směr navazuje na dříve zmíněné práce Pareta a Baroneho. O způsobu tohoto navázání a o reálném smyslu citovaných prací bylo dosti diskutováno, zejména o otázce, zda byly míněny jako demonstrace teoretické možnosti či návrh praktického řešení. Pokud jde o původní práce z přelomu minulého století je asi pravda, že šlo výlučně o demonstrační modely (viz citace Pareta a Baroneho v části 1.3.). Za původního autora mýtu, že Pareto a Barone vyřešili problém socialistické kalkulace, označuje Hayek Schumpetera.³⁾

V této souvislosti se někdy také uvádí jméno Cassela (*Halm*, str. 184). Skutečně u Cassela nacházíme několik pozoruhodných výroků. „Princip oceňování platí pro každé směnné hospodářství a je nezávislý na konkrétní organizaci výroby v ekonomice... Chápeme směnné hospodářství v nejširším smyslu, vyhrazující si pouze, že bude připouštět individuální svobodnou volbu zaměstnání a svobodnou volbu spotřeby v mezích daných prostředků. . .“ Pod principy oceňování rozumí Cassel stanovování cen podle zásady cen ze vzácnosti (*scarcity prices*). „Tyto. principy zůstanou nezměněny ve směnném hospodářství, v kterém má stát kontrolu nad výrobou a vyhradil si vlastnictví materiálních výrobních faktorů. Takové hospodářství je známé jako ‚socialistické‘ ... To naprosto jasně ukazuje ... jak nesprávné je tvrzení, že volná konkurence je teoreticky nezbytnou podmínkou pro to, aby působil princip nákladů, a ukazuje to také na univerzálnost principů nákladů ve směnném hospodářství ... Socialistický stát musí nejprve vypočítat ceny zboží, které má být dodáno spotřebitelům, podle principu vzácnosti (*scarcity*)... Takové fixování cen musí být zřejmě rozšířeno na společenské účetnictví a tudíž zahrnout celou produkci.“ (*Cassel*, str. 132—135.) Dodejme k tomu, že princip oceňování vykládá Cassel na modifikovaném Walras-Paretovu modelu. Proto citované Casselovy výroky by bylo možno interpretovat také tak, že v socialistickém hospodářství, kde není volná konkurence, mohou být ceny vypočteny na základě rovnic modelu. Vysloveně to však sám Cassel neříká.

3.4. Již na tomto místě bude účelné připomenout kritické hlasy z vlastního socialistického tábora. Mámé na mysli *Lernerovy* připomínky z roku 1935—36, v nichž reagoval především na vystoupení Dobba a Dickinsona.

Dickinsona chválí za to, že provedl syntézu mezi hlediskem ekonomů a socialisty. Říká však, že „socialisté jsou extrémně podezřívaví k takovýmto novým spojencům, kteří přicházejí z ideologického centra nepřátelského tábora.“ (*Lerner*, str. 52.) Ukazuje zároveň, že Dickinson se dopustil chyby, když předpokládal možnost centrálního výpočtu cen. Výpočet rovnovážných cen předpokládá znalost poptávkových funkcí, ty však nelze zjistit, jsou-li ceny pevně určeny centrem. Tyto chyby však nesnižují Dickinsonovou zásluhu, která spočívá v tom, že „ceny a trh již nejsou považovány za antisocialistické triky nebo dokonce za buržoazní iluze“. (*Lerner*, str. 51.)

Dobbovi vytýká, že označil Misesa za reakčního profesora, který provádí antisocialistickou propagandu, aniž by pochopil závažnost problému ekonomické kalkulace. Otázka zní, jak může centrum racionálně rozhodovat, jestliže mu trh neposkytne kritéria efektivnosti? Sám fakt, že rozhoduje..centrum, ještě není zárukou správnosti rozhodování.⁴⁾

Lerner dále polemizuje s Dobbovým útokem na zásadu suverenity spotřebitele. Říká, že podle jeho názoru je respektování spotřebitelských preferencí v souladu s cíli socialismu.

»Považuji za žádoucí, aby jednotlivci měli maximální svobodu ve vedení svého života a věřím, že z toho plyne, že každému jednotlivci by mělo být umožněno mít to, co preferuje, pokud to nemá vliv na to, co mohou mít ostatní. Dále si myslím, že k takovému stavu věci lze dospět jen tehdy, existuje-li volný trh spotřebního zboží. Nevěřím, že někde existuje stát, v němž by se členové vlády sami nedomnívali, že umí lépe než

spotřebitel posoudit co je pro spotřebitele nejlepší, alespoň v některých oblastech spotřeby . . . stále však věřím, že dobře míněné regulování života jiných lidí dělá více škody než dobro... Mám malou důvěru v účinnost dotazníků apod. jako mechanismu pro rozhodování co dát lidem. Prokrustovo lože nebude příliš pohodlnější, i když bude vyrobeno s ohleduplnou přesností tak, aby odpovídalo velikosti průměrného člověka.“ (Lerner , str. 152.)

Suverenita spotřebitele je nezbytnou podmínkou demokratičnosti. Centralistický systém řízení, který nevyužívá tržního mechanismu, nutně vede k byrokratizaci a odtržení zájmů těch, kteří řídí, od zájmů lidu. Lerner tvrdil, že vývoj v SSSR potvrzuje tuto skutečnost. Říká: „Během uplynulých let vláda dělnické republiky dokázala, že se stává více a více výrazem byrokratické třídy a méně diktatury proletariátu. Obecná tendence vládnoucí třídy — ztotožňovat společnost se sebou, takže považuje své vlastní zájmy za společensky žádoucí a svůj vlastní přístup za obecnou vůli . . ., se objevuje v Rusku jako kdekoliv. Vládnoucí třída v Rusku má stále větší a větší tendenci dívati se na problémy země a revoluce vlastníma očima byrokratů. . . Lidé se stávají stále více jen určitým materiálem pro zkoušení společenských tvarů, které vyhovují estetice byrokratů, a znásilnění individuální svobody zvolit si svůj vlastní způsob života je ospravedlňováno mírnější variantou prastaré obhajoby tyranů: ‚je to pro jejich vlastní dobro‘ “. (Lerner , str. 54.)

4. Druhá fáze kritiky: praktická nemožnost centrálního výpočtu plánu a cen

4.1. Důsledkem první fáze diskuse bylo — a to je zásluhou zastánců matematického řešení — že byl všeobecně přijat názor, že Mises se mýlil, pokud tvrdil, že ekonomická kalkulace je za socialismu teoreticky nemožná.

V této otázce existuje ovšem jistý spor mezi Langem a Hayekem. Lange dokazuje, že zastáncům matematického směru šlo spíše o demonstraci teoretické možnosti ekonomické kalkulace za socialismu, kterou Mises popírá; tato demonstrace se jim podařila a pokračovatelé Misese, jmenovitě Hayek a Robbins, přecházejí na druhou linii obrany, když se soustřeďují na důkaz, že ekonomická kalkulace je za socialismu prakticky nemožná. Langeho argumentace — která má význam pro pochopení jeho vlastních návrhů (viz v dalším 5.2.) — je tato: „Profesor Mises rovněž tvrdil, že dokázal, že ekonomická kalkulace je za socialismu nemožná. . . Řešení problému, odlišné od toho, jemuž dává přednost profesor Mises, bylo navrženo Paretem již v roce 1897 a bylo později propracováno Baronem... Snaha profesora Misese dokázat, že socialistická společnost nemůže řešit problém racionální alokace svých zdrojů, spočívá na zmatku týkajícím se cen. Jak ukázal Wicksteed, termín cena má dva významy. Může znamenat

buďto cenu v obyčejném významu, tj. směnný poměr dvou zboží na trhu, nebo může mít zobecněný význam, podmínek, za nichž jsou nabízeny alternativy‘.

Pouze ‚ceny‘ v tomto zobecněném významu jsou nepostradatelné pro řešení problému alokace zdrojů. Ekonomický problém je problém výběru mezi různými alternativami ... Zdá se však, že profesor Mises nerozlišil mezi cenami v užším slova smyslu, tj. směnnými poměry zboží na trhu a cenami v širším slova smyslu podmínek, za nichž jsou nabízeny alternativy na trhu‘. Jelikož v důsledku společenského vlastnictví výrobních prostředků neexistuje v socialistické ekonomice trh, na němž se skutečně směňují kapitálové statky, neexistují zřejmě ani ceny kapitálových statků ve smyslu směnných poměrů na trhu. A zde prof. Mises argumentuje, že není k dispozici ve sféře kapitálových statků ‚index alternativ‘ . . . Ale tento závěr je možný jedině na základě nerozlišení ‚ceny‘ v užším slova smyslu a ‚ceny‘ v širším slova smyslu indexu alternativ ... Prof. Mises argumentuje, že soukromé vlastnictví výrobních prostředků je nepostradatelné pro racionální alokaci zdrojů, neboť, podle něho, bez soukromého vlastnictví výrobních prostředků neexistuje určitý index alternativ. . . Avšak argumentace prof. Misesa byla nedávno obnovena ve zdokonalené podobě prof. Hayekem a prof. Robbinsem. Oni nepopírají teoretickou možnost racionální alokace zdrojů v socialistické ekonomice, oni pouze pochybují o možnosti uspokojivého praktického řešení problému.. . Takto prof. Hayek a prof. Robbins se vzdali základního bodu pozice prof. Misesa a ustoupili na druhou linii obrany. Připouštějí, že problém je v principu řešitelný, ale uvádějí v pochybnost, zda v socialistické ekonomice může být řešen jednoduchou metodou pokusu a omylu, jak je řešen v kapitalistické ekonomice. Význam soukromého vlastnictví výrobních prostředků a skutečného trhu se zde posunul. Teoreticky se připouští, že ceny v zobecněném významu ‚podmínek za nichž se nabízejí alternativy‘ jsou dány také bez skutečného trhu. Funkce trhu je podle nich odlišná, totiž poskytovat metodu alokace zdrojů cestou pokusu a omylu. A této druhé možnosti má být socialistická ekonomika zbavena ... Již Barone zdůraznil, že rovnice ekonomického equilibria musí i v socialistické společnosti být řešeny cestou pokusu a omylu (*Barone*, str. 286—289). Považoval takové řešení za možné, ale neukázal, jak by se k němu došlo. Avšak způsob, jak by socialistická společnost problém řešila cestou pokusu a omylu, byl zcela jasně ukázán ve stati Freda M. Taylora, publikované v roce 1929. Tato stať v jádru obsahuje odpověď na argumentaci prof. Hayeka a prof. Robbinse a je prvním příspěvkem který jde dál než Barone.“ (*Lange [1]*, str. 54—57.)

Naopak prof. Hayek se snaží dokázat, že již prof. Mises měl na mysli praktickou nemožnost ekonomické kalkulace, že proto není na místě proti němu citovat Pareta a Baroneho, a že naopak socialisté pod tlakem kritiky jsou nuceni konstruovat zcela nová schémata, o nichž se v dřívějších fázích neuvažovalo. Říká: „Faktem je, že nebylo nikdy nikým popíráno, vyjma socialistů, že tyto formální principy (rozumí se ekonomické teorie — D. F.) se mají uplatnit v socialistické ekonomice, a otázka postavená prof. Misesem a ostatními byla nikoli, zda se mají uplatnit, ale zda se v praxi mohou uplatnit, neexistuje-li trh. Je proto zcela nemístné, jestliže prof. Lange a ostatní citují Pareta a Baroneho, kteří ukázali, že hodnoty v socialistické společnosti by závisely na v podstatě těchže faktorech jako v konkurenční společnosti. To ovšem již bylo ukázáno mnohem dříve, zejména Wieserem. Avšak žádný z těchto autorů neučinil pokus ukázat, jak tyto

hodnoty, jichž socialistická společnost by měla používat chce-li jednat racionálně, by mohly být nalezeny, a Pareto, jak jsme viděli, výslovně popíral, že by mohly být určeny výpočtem. Zdá se tedy, že v tomto bodě kritika dřívějších socialistických schémat byla tak úspěšná, že obhájci s několika výjimkami⁵⁾ se cítili přinuceni přijmout argumenty svých kritiků a byli přinuceni konstruovat zcela nová schémata, o nichž dříve nikdo neuvažoval. Zatímco proti dřívějším představám, že je možné racionálně plánovat bez kalkulování v hodnotách, mohlo být právem namítáno, že jsou logicky nemožné, nové návrhy zaměřené na určování hodnot nějakým jiným procesem než konkurencí na základě soukromého vlastnictví vytyčují problém jiného druhu. Ale je určitě nefair říkat, jak činí prof. Lange, že kritici, poněvadž pojednávají nově o novém schématu, jež bylo vyvinuto, aby čelilo původní kritice, „ustupují na druhou linii obrany“. Není to spíše příklad zakrývání jejich vlastního ústupu vytvářením zmatku kolem otázky?“ (Hayek, str; 97.)

Tento spor ponecháme stranou — tím spíše, že díla zastánců matematického řešení jsme neměli v originálech k dispozici a že zde zřejmě půjde i o přesnou interpretaci termínu „pokus a omyl“, jímž může být stejně dobře označován jak iterativní způsob matematického řešení, tak i jistá simulace trhu, navrhovaná později Langem. Skutečností je, že Hayek a Robbins se obrátili k dokazování praktické nemožnosti centrálního výpočtu planu a cen.

4.2. Například Hayek píše: „Nyní musíme připustit, že to není nemožné v tom smyslu, že by to bylo logicky sporné . . . Je jasné, že jakékoliv takové řešení by se muselo opírat o vyřešení nějaké soustavy rovnic toho typu, který odvodil Barone ... Avšak oč zde skutečně jde není formální struktura této soustavy, ale podstata a množství konkrétních informací, které bychom potřebovali, kdybychom se chtěli pokusit o numerické řešení a o ohromné množství práce, kterou by si numerické řešení vyžádalo v každé moderní společnosti.“ (Hayek str. 207—208.)

V podobném duchu píše Robbins: „Na papíře si můžeme představit, že tento problém lze vyřešit řadou matematických propočtů ... Ale prakticky je takové řešení neschůdné. Vyžadovalo by sestavení miliónů rovnic na základě miliónů statistických tabulek, které by opět vycházely z mnoha miliónů jednotlivých početních operací. V okamžiku, kdy by rovnice byly vyřešeny, byly by již zastaralé informace, z nichž se vycházelo, a bylo by tedy třeba počítat znovu. Názor, že pomocí paretovských rovnic je možno vyřešit problém plánování prostě ukazuje, že ti, kteří s ním přišli, vůbec nepochopili, co tyto rovnice znamenají... V konkurenčních podmínkách je tento problém řešen srovnáváním nákladů a cen... Ale bohužel nelze si snadno představit, jak by tyto výpočty mohly být provedeny plánovacím orgánem. Aby bylo možno vypočítat relativní efektivnost tohoto druhu, nestačí aby existoval jen trh pro konečné výrobky, ale musí také existovat trhy pro početné výrobky vstupující do nákladů.“ (Robbins, str. 151—154.)

Zajímavé jsou také některé další úvahy Hayeka a Robbinse. Hayek říká, že je třeba důsledně rozlišovat ideje a cíle socialismu od centrálního plánování jako metody řízení národního hospodářství. Říká, že socialistické cíle mohou být uskutečňovány různými způsoby. Proto argumentace proti centrálnímu plánování není argumentace proti socialistickým cílům. Lze si představit systém, v němž je málo socialismu a mnoho

plánování a naopak, hodně socialismu a málo plánování. Hayek pochybuje o tom, že by v jakékoli společnosti mohlo být z jediného centra řízeno efektivně celé národní hospodářství, a to nezávisle na tom, jaký systém hodnot v dané společnosti převládá. V této souvislosti používá Hayek zřejmě pojem plánování spíše ve smyslu „zcela centralizované řízení hospodářství“, než tak, jak se chápe pojem plánování dnes (viz *Hayek*).

Zcela jiný smysl přikládá pojmu plánování Robbins. V jeho knize „Hospodářské plánování a mezinárodní pořádek“, která vznikla z přednášek přednesených v Ženevě v roce 1935, čteme: „Veškerý hospodářský život obsahuje plánování ... Plánovat znamená účelně jednat, znamená volit; a volba je podstatou ekonomické aktivity. Je jasné, že nezávisle na společenském systému všichni ve větší či menší míře plánujeme. Je však také jasné, že pokud existuje více než jedno plánující individuum nemusí být různé plány v harmonii . . . jestliže chybí koordinující autorita může být jeden plán narušen jiným. Výsledkem izolovaného plánování může být nepořádek a chaos. Abychom se tomu vyhnuli, abychom zajistili, že společenské vztahy zajistí větší realizaci individuálních plánů spíše než jejich vzájemné rušení, je nezbytný koordinační aparát, je nezbytný společenský pořádek a společenský plán ... Nikdo vážně nenavrhol, že by neměl existovat žádný plán, žádný společenský pořádek. Spor nejde o to, zda má nebo nemá existovat plán, spor jde o různé typy plánu.“ (*Robbins*, str. 3—6.)

Podle Robbinse je tedy centralistické pojetí plánu jednou z možných forem plánování. Plánování však může být realizováno při existenci tržního mechanismu.

5. Reakce socialistů na druhou fázi kritiky

5.1. Část socialistů uznávající závažnost problému ekonomické kalkulace pro alokaci omezených zdrojů za socialismů nehledala východisko v matematickém výpočtu, ale v jiném uspořádání socialistické společnosti, než jaké předpokládala původní kritika. Tento směr bývá označován jako tzv. „konkurenční řešení“ (*Hayek [3]*, str. 95), „konkurenční socialismus“ (*Schiller*, str. 229), ⁶⁾ „cesta pokusu a omylu v socialismu“ (*Leeman*, str. 17).

První prací tohoto nového směru je práce F. N; Taylora z roku 1929, v níž bylo navrženo, aby v socialistické ekonomice se primárním faktorům přiřadily provizorní hodnoty a ty se pak postupně upravovaly cestou pokusu a omylu na základě pozorování přebytku či nedostatku zásob (viz *Lange [1]*, str. 66; *Leeman*, str. 18). Lange vytýká Hayekovi, že tuto práci cituje v jedné řadě s Baronem a Dickinsonem, zatímco Taylor navrhl cestu pokusu a omylu a jeho příspěvek znamená jediný krok kupředu od stati Baroneho (*Lange [1]*, str. 57). Ke konkurenčnímu řešení se přiklonil později i *Dickinson [2]*, Halm se zmiňuje o nerozvinutých návrzích E. Heimanna (*Halm*, str. 190—191, *Heimann [1]*) a Hayek se odvolává na názory vyslovené v diskusích s mladými socialisticky zaměřenými ekonomy (*Hayek [1]*, str. 218, 238).

Nejvíce bylo konkurenční řešení rozvinuto v pracích *O. Langeho* [1], [3], [4] a *A. P. Lerner* [4], [5]. Návrhy Langeho a Lernerů si byly v řadě bodů dosti blízké a navíc oba přišly téměř ve stejnou dobu, v letech 1936—1937. Proto se v literatuře často setkáváme s termínem Lange-Lernerův model tržního socialismu. Při bližším srovnání však zjistíme, že mezi oběma autory zůstaly v některých bodech závažné rozdíly, a to i přesto, že se navzájem názorově ovlivňovali. V dalším výkladu konkurenčního řešení věnujeme pozornost jen těmto dvěma autorům.

Bližší analýza by určitě ukázala ještě bohatší vnitřní diferencovanost tohoto směru, leč podobná analýza se již vymyká možnostem tohoto přehledu. Uveďme proto jen, že např. K. Schiller rozlišuje tři modely konkurenčního socialismu: model I, čili model s centrálním regulováním důchodů (Das Modell mit zentraler Einkommensregulierung), který je podle něho obsažen u Schumpetera;⁷⁾ model II., čili model s centrálním regulováním cen věcných výrobních prostředků (Das Modell mit zentraler Preisregulierung für sachliche Produktionsmittel), u něhož Schiller neuvádí žádné jméno, jenž však má blízko k Langeho modelu (viz dále); model III. s úplným společenským vlastnictvím a konkurencí (Das Modell mit totalen Gemeineigentum und Konkurrenz) viz *Schiller*, str. 232—245.

5.2. Vyložíme stručně obsah Langeho příspěvku. Jelikož Lange ihned po jeho publikování akceptoval některé kritické připomínky *A. P. Lerner* (*Lerner* [3], *Lange* [2]), přidržujeme se pozdější verze publikované u Bornsteina.

Lange vychází z předpokladu, že v socialistické ekonomice existuje trh spotřebních předmětů a trh práce v pravém slova smyslu, a ceny se v těchto případech utvářejí na trhu⁸⁾ ale neexistuje trh výrobních prostředků a ceny výrobních prostředků jsou určovány plánovacím orgánem. V tomto klíčovém bodě ocitujeme originál: „Ale jestliže neexistuje trh (v institucionálním slova smyslu) pro kapitálové statky a pro konečné výrobní zdroje mimo práci, mohou být jejich ceny určeny objektivně? Nemusí být ceny fixované centrálním plánovacím úřadem nutně zcela arbitrární? Jestliže ano, pak jejich arbitrární charakter by je zbavil jakéhokoliv ekonomického významu jako ukazatelů podmínek, za nichž jsou nabízeny alternativy. To je vskutku mínění prof. Misese ... Tento názor lze však snadno vyvrátit, připomene-li si základní elementy cenové teorie. Proč existuje na konkurenčním trhu objektivní struktura cen? Poněvadž jako důsledek parametrické funkce cen existuje všeobecně pouze jedna množina cen, která splňuje objektivní podmínku rovnováhy, tj. vyrovnává poptávku a nabídku po každém zboží. Stejnou objektivní strukturu cen můžeme obdržet v socialistické ekonomice, jestliže je uchována parametrická funkce cen. Na konkurenčním trhu parametrická funkce cen je důsledkem toho, že počet konkurujících si individuí je příliš velký, než aby umožnil kterémukoli z nich ovlivňovat ceny jeho vlastní akcí. Jelikož v socialistické ekonomice výroba a vlastnictví produktivních zdrojů mimo práci jsou centralizovány, mohou manažeré ovlivňovat ceny svými rozhodnutími a činí tak. Proto parametrická funkce cen musí jim být uložena (must be imposed on them) Centrálním plánovacím úřadem jako rozpočtovací pravidlo (accounting rule). Veškeré rozpočtování se musí dělat jako by ceny byly nezávislé na přijatých rozhodnutích. Pro účely rozpočtování musí být ceny brány za

konstantní stejně, jako jsou takto brány podnikateli na konkurenčním trhu.« (*Lange* [3], str. 90—91.)

Způsob určování cen centrálním plánovacím úřadem předpokládá Lange tento: „Podmínka, že množství poptávané a nabízené musí být pro každé zboží stejné, slouží výběru ceny rovnováhy, která sama zajišťuje soulad všech učiněných rozhodnutí. Jakákoli cena odchylovající se od ceny rovnováhy by na konci rozpočtového období se projevila v přebytku nebo nedostatku dotyčného zboží. Takto rozpočtové ceny v socialistické ekonomice — zdaleka nejsouce arbitrární — mají zcela stejný objektivní charakter jako tržní ceny při konkurenčním režimu. Jakákoli chyba učiněná Centrálním plánovacím úřadem při stanovování cen se projeví velmi objektivním způsobem — fyzickým nedostatkem nebo přebytkem množství dotyčného zboží nebo zdrojů — a bude muset být opravena, aby výroba mohla hladce probíhat ... Naše studie určování ceny rovnováhy v socialistické ekonomice ukázala, že proces určování cen je zcela analogický procesu na konkurenčním trhu. Centrální plánovací úřad plní funkce trhu.“ (*Lange* [3], str. 91 —92.)

Výše uvedeným se Langeho model nevyčerpává. Manažeři socialistických podniků a odvětví, jimž jsou dány tyto parametrické ceny, určují své imputy a outputy na základě dvou pravidel, která nahrazují honbu za mimořádným a zvláštním ziskem. Zaprvé musí kombinovat faktory výroby tak, aby minimalizovali průměrné náklady výroby pro kteroukoli výrobu. Zadruhé musí fixovat výroby na úrovni, kde se marginální náklady rovnají ceně stanovené Centrálním plánovacím úřadem. Vzájemná kombinace těchto dvou pravidel má zajistit nejúspěšnější výrobu optimální skladby (*Lange* [3], Str. 88).

Model předpokládá, že občané dostávají sociální rentu, která musí být distribuována tak, aby neovlivňovala volbu zaměstnání (*Lange*, str. 93).

Model konečně předpokládá také úrok, který krátkodobě je stanovován tak, aby uváděl do rovnováhy nabídku kapitálu a poptávku po něm, dlouhodobě je však určován arbitrárně v souladu s arbitrárním rozdělením té části národního důchodu, jíž disponuje centrum na akumulaci a sociální rentu. Arbitrárnost tohoto rozdělení „znamená jednoduše, že rozhodnutí o míře akumulace odráží, jak Centrální plánovací úřad — a nikoli spotřebitelé — oceňuje optimální časový průběh růstu důchodů (optimum time shape of the income stream)“. (*Lange* [3], str. 93.) Lange výslovně konstatuje, že ponechat otázku míry akumulace rozhodnutím jednotlivců o úsporách, jak to navrhuje *Barone* (viz str. 278 až 279), je stěžejí slučitelné s organizací socialistické společnosti. V tomto bodě je tedy Lange centralističtější než *Barone*.⁹⁾

5.3. Přejdeme nyní k názorům Lerner. Již v diskusi s *Dobbem* (viz výše v 3.4.) formuloval Lerner některé své názory na fungování socialistické ekonomiky. Především akceptoval námitky von *Misese* proti zrušení trhu a proti zavedení zcela centralizovaného řízení. Již v roce 1934 Lerner ukazoval, že pro socialismus je nezbytný skutečný trh a nikoli jeho nahrazení centrálními výpočty. Zároveň se však distancoval od názorů, že jedině naprosto volný trh bez jakýchkoli centrálních zásahů může vést k optimálnímu stavu v hospodářství. Podle Lerner v socialismu musí fungovat trh, avšak nikoli v naprosto stejné podobě jako v kapitalismu. Trh je nutno do jisté míry adaptovat

socialistickým podmínkám tak, aby jeho činnost byla v souladu se socialistickými principy a umožňovala centrální plánovité usměrňování společenského vývoje.

Teprve ve statích z roku 1937 a 1938 však *Lerner* [4], [5] ukázal, jak si představuje přizpůsobení trhu socialistickým podmínkám. Podle ekonomické teorie vede volný trh za dokonalé konkurence k Paretovskému optimu. Lerner odmítá možnost nahradit dokonalou konkurenci centrálním výpočtem, ale rovněž se staví proti názorům, že v socialismu je nezbytné obnovit co nejdokonalejší konkurenci. Dokonalá konkurence je jen prostředek jak dosáhnout optima; nebylo by možné jiným způsobem dosáhnout přímo nejekonomičtějšího využití zdrojů? „Uspořádáme-li společenskou činnost tak, že žádný výrobek nebude vyráběn, pokud jeho význam nebude větší než je význam alternativy, která byla obětována, dosáhneme, zcela ideální ekonomické kalkulace.“ (*Lerner* [4], str. 253.) Jak však k takovému uspořádání dospět? „Ideálního ekonomického rozdělení zdrojů je dosaženo, mohou-li být všechny výrobky volně kupovány spotřebiteli za ceny, které jsou úměrné společenským mezním výrobním nákladům.“ (*Lerner* [5], str. 71.) Řešení se tedy již rýsuje — trh by měl fungovat v tom smyslu, že se ceny utvářejí samovolně podle poptávky a nabídky, jen je třeba zajistit, aby se ceny vždy rovnaly mezním nákladům. To si Lerner představuje tak, že manažéři socialistických podniků dostanou instrukci rozšiřovat, respektive omezovat výrobu vždy tak dlouho, až se jejich mezní náklady vyrovnají s cenou. Nerovná-li se cena mezním nákladům, dochází ve společenském měřítku k plýtvání zdroji. „Tomuto plýtvání může být zabráněno vydáním instrukce, že používání každého faktoru má být rozšiřováno až do bodu, v němž se mezní naturální produkt násobený cenou rovná ceně příslušného faktoru.“ (*Lerner* [7], str. 257.)

Za uvedeného předpokladu již není nutným předpokladem optima dokonalá konkurence. Existuje-li dokonalá konkurence, pak je výše uvedené pravidlo splněno. Jak ukázala *Joan Robinsonová*, v bodě rovnováhy za dokonalé konkurence se ceny současně rovnají mezním i průměrným nákladům. Volný trh za nedokonalé konkurence vede k tomu, že se rovnováha utváří při rovnosti mezních nákladů a mezních příjmů. Za takové situace je cena větší než průměrné náklady a dochází k plýtvání zdroji. Někteří autoři doporučovali, aby se v podmínkách nedokonalé konkurence zásada maximalizace zisku (která vede k rovnosti mezních nákladů a mezních příjmů) nahradila principem určování cen podle průměrných nákladů. Lerner ukazuje, že tím by se plýtvání zdroji nezamezilo. Stanoví-li se pravidlo určovat rozměr výroby tak, aby se mezní náklady a ceny rovnaly, dosáhne se optima i při nedokonalé konkurenci. Později požadavek na optimalitu poněkud uvolňuje: „Ideální rozmístění zdrojů mezi výrobu různých produktů nevyžaduje nutně rovnost mezi cenami a mezními náklady, ale pouze úměrnost.“ (*Lerner* [5], str. 73.)

5.4. Nyní můžeme již blíže specifikovat shody a rozdíly Langeho a Lernerova přístupu. Shoda umožňující hovořit o Lange - Lernerově modelu spočívá v tom, že oba autoři předpokládají decentralizované rozhodování firmy, čili nikoli centralizované určování výroby, a oba dále vycházejí z názoru, že podmínkou optimální výroby je rovnost cen a mezních nákladů, což jako pravidlo ukládají dodržovat manažerům socialistických podniků.

Základní rozdíl mezi autory spočívá v tom, že Lerner předpokládá reálnou existenci trhu výrobních prostředků, kdežto Lange simulaci tohoto trhu centrem. To je ovšem rozdíl podstatný a je proto nutno souhlasit i s Bornsteinem, který je označuje za de facto alternativní řešení: „Alternativní řešení, zveřejněné Abba Lernerem a jinými, navrhovalo, aby samy ceny byly určovány vzájemným ovlivňováním nabídky a poptávky socialistických firem a domácností na trhu.“ (*Bornstein*, str. 78.) Podobně Schiller ve svém rozlišení dvou základních směrů uvádí Langeho mezi autory té větve lausannské školy, kteří považují za možné včlenit do socialismu nějakým způsobem soutěž jako pomocný prostředek, kdežto Lerner uvádí již mezi duchovními otci nového směru, který pohlíží na Soutěž jako na nedílnou součást socialismu (*Schiller*, str. 231).

6. Třetí fáze kritiky: rozpory modelu tržního socialismu, zejména jeho klíčový problém postavení socialistického podniku

6.1. Třetí fáze kritiky je obsažena zejména v Hayekově stati z roku 1940. Nelze nevidět, že autor zde se zřejmou satisfakcí rozebírá všeobecný význam návrhů konkurenčního řešení a ukazuje „jak mnoho z původně reklamované nadřazenosti plánování nad konkurencí je opouštěno, jestliže plánovaná společnost má se nyní spoléhat při řízení výroby ve značné míře na konkurenci. Přinejmenším až do nedávna bylo obvyklé považovat plánování a konkurenci za protiklady, a to nesporně dosud platí o téměř všech plánovačích, s výjimkou několika ekonomů mezi nimi. Obávám se, že schémata prof. Langeho a dr. Dickinsona hořce zklamou všechny ty vědecké plánovače, kteří podle nedávných slov prof. B. M. S. Blacketta¹⁰⁾ věří, že cílem plánování je ve značné míře překonat výsledky konkurence . . .“ (*Hayek [3]*, str. 99.)

Jak je již z citovaného patrné, Hayekova stať reaguje explicitně na práce *Langeho [1]* a *Dickinsona [2]*. Některé kritické připomínky nelze proto vztáhnout na Lerneru (zejména viz v dalších 6.2. a 6.3.), ale důležitá kritika týkající se postavení socialistického podniku (viz v dalších 6.4. a 6.5.) je plně vztažitelná i na tohoto autora.

6.2. Leč přejdeme k vlastní kritice. Pokud jde o tvoření cen výrobních prostředků centrálním plánovacím úřadem, domníváme se, že Hayek nemá pravdu, když tvrdí, že ani Lange ani Dickinson, jehož návrhy jsou v tomto bodě zcela obdobné, nevysvětlují, proč zde na rozdíl od oblasti spotřebních předmětů nepřipouštějí volnou tvorbu cen na trhu. Lange — domníváme se — jasně ukázal, že příčinou je neexistence dokonalé konkurence na tomto trhu, rušící parametrickou funkci cen. V zanedbání tohoto faktu Hayekem spatřujeme vliv určitých iluzí o fungování trhu, zejména zřejmé bagatelizování vlivu a důsledků nedokonalé konkurence na utváření cen rovnováhy. Proto také neklade otázku, kterou by bylo při rozboru Langeho modelu třeba klást: jak je to s otázkou monopolního postavení výrobců spotřebního zboží vůči spotřebitelům? Tuto otázku zkoumá např. *Halm* (str.119—200) a poučen problémy plně zaměstnanosti a inflace ji klade *Schiller* (str. 239—240).

6.3. Ostatní kritické připomínky Hayeka jsou *však* závažné. Zdůrazňuje zejména, že centrální tvorba cen je nutně méně pružná a méně diferencovaná, než volná tvorba cen na trhu. Domníváme se, že rovněž správně vytýká přílišné ovlivnění teorií statické rovnováhy a dokonalé konkurence: „... nelze potlačit podezření, že tento návrh zrodil se z přemíry soustředění na problémy stacionární rovnováhy. Kdybychom ve skutečném světě měli co činit s přibližně stálými daty, to znamená, kdyby problém spočíval v nalezení cenového systému, který by potom mohl být ponechán víceméně beze změny po dlouhá období, potom posuzovaný návrh by nebyl tak zcela nerozumný. Při daných a konstantních datech by vskutku bylo možno přiblížit se k takovému stavu rovnováhy metodou pokusu a omylu. Ale to zdaleka není situace ve skutečném světě, kde je pravidlem stálá změna. Zda a jak dalece je kdy dosaženo čehosi, co se přibližuje žádoucí rovnováze, záleží zcela na rychlosti, s níž je možno se přizpůsobovat ... Ať jsou metody, jimiž Nejvyšší ekonomická rada stanoví ceny, jakékoli a zvláště, ať jsou jakákoli období, ve kterých a pro která jsou ceny vyhlášovány, existují dva body, o nichž je málo sporu: ke změnám bude docházet později, než kdyby ceny byly určovány tržními stranami a bude menší diference mezi cenami podle rozdílů kvality a okolností času a místa... Z obou těchto důvodů, tj. poněvadž ceny budou muset být stanoveny pro období a poněvadž budou muset být stanoveny rámcově pro kategorie zboží (na jiném místě Hayek mluví o vytváření jednotných cen pro třídy zboží —D. F.), velmi mnoho cen bude v tomto systému po většinu doby podstatně odlišných od toho, jaké by byly ve volném systému.“ (Hayek , str. 101—104.)

6.4. Vážné jsou — zdá se nám — i námitky vznášené pokud jde o řešení problematiky podniku. Především je to otázka pravidel, jejichž dodržování má nahradit motiv zisku. Na otázku praktické využitelnosti vztahu ceny a marginálních nákladů narážel Hayek už v roce 1935: „Dává instrukce, že mají usilovat o ceny, jež právě kryjí jejich (marginální) náklady, skutečně jasné kritérium pro jednání? V této souvislosti se téměř zdá, jako by přílišné zabývání se podmínkami hypotetického stavu stacionární rovnováhy vedlo moderní ekonomy všeobecně — a zejména ty, kdož navrhují toto konkrétní řešení — k tomu, že připisují pojmu nákladů všeobecně větší přesnost a určenost, než může být přiřazena k jakémukoli nákladovému jevu ve skutečném životě.“ (Hayek , str. 226.) Hayek dále klade otázku, jak se zajistí praktické uplatnění Langem formulovaných pravidel rozhodování socialistického ředitele, když „jedna z nejdůležitějších sil, jež ve skutečně konkurenční ekonomice přináší snížení nákladů na minimum, jež je možno odhalit, nebude přítomná, totiž cenová konkurence“ (Hayek , str. 106.) Domníváme se, že v této souvislosti by bylo nutno položit i otázku stimulů, neboť při zavedení inovace jde nikoli jen a nikoli hlavně o možnost snížení ceny, ale o mimořádný zisk.

Jelikož jsou ceny dány, může ředitel rozhodovat pouze o množství nakupovaných faktorů výroby, jejich kombinaci a o množství vlastní výroby, jeho funkce se redukuje na „přizpůsobovatele kvantity“ (quantity adjuster) (Hayek , str. 107). Leč ani tuto možnost nemůže dobře plnit když nemůže např. nabídkou vyšší ceny dodavateli dosáhnout zvýšení dodávek surovin či nabídkou nižší ceny odběrateli umožnit si vyšší odbyt.

S touto otázkou souvisí kritická připomínka, že ceny v daných podmínkách nemohou být ukazateli relativních příležitostí. Hayek připomíná Langeho názor, že „pravidlo vyrábět

při minimálních průměrných nákladech nemá význam, pokud ceny nepředstavují relativní vzácnost faktorů výroby“ a navazuje: „Jinými slovy, ceny poskytnou základ pro racionální rozpočtování jedině, jestliže jsou takové, že při panujících cenách kdokoli může vždy prodat nebo koupit tolik, kolik si přeje, nebo že kdokoli má mít volnost kupovat tak lacino nebo prodávat tak draho, jak je to umožněno ochotným partnerem. Jestliže nemohu kupovat více určitého faktoru tak dlouho, dokud pro mne znamená více než cena, a jestliže nemohu věc prodávat jakmile pro mne znamená méně než cena, kterou někdo jiný by byl ochoten za ni zaplatit, pak ceny nejsou více ukazateli alternativních možností.“ (Hayek , str. 105.)

6. 5. Uvedené připomínky tak či onak ještě souvisely s cenotvornou politikou. Avšak zdá se, že klíčová otázka postavení podniku v soustavě tržního socialismu, jak byla rovněž formulována Hayekem již v roce 1935, zní: „Co má být nezávislou podnikatelskou jednotkou (business unit)? Kdo má být manažerem? Jaké zdroje mu mají být svěřeny a jak má být testován jeho úspěch či neúspěch? . . . Tyto problémy jsou mimořádně zajímavé povahy. Ve své čisté podobě staví otázku odůvodnění soukromého vlastnictví (question of the rationale of private property) v jeho nejobecnějším a nejzákladnějším aspektu. Otázka pak je nikoli, zda problémy výroby a distribuce mohou být racionálně rozhodovány jednou centrální autoritou, ale zda rozhodování a odpovědnost mohou být přenechány jednotlivcům, kteří nejsou vlastníky nebo jinak přímo zainteresováni na výrobních prostředcích svěřených jejich správě (owners or otherwise directly interested in the means of production under their charge). Je nějaký rozhodující důvod, proč by odpovědnost za používání kterékoli části existujícího výrobního zařízení měla vždy být spojena s osobní zainteresovaností na ziscích nebo ztrátách na nich realizovaných, nebo by to byla pouze otázka, zda individuální manažeři, zmocnění společností uplatňovat její vlastnická práva podle dotyčného schématu, by sloužili společným cílům lojálně a podle svých nejlepších schopností? . . . Předpokládat, že je možné vytvořit podmínky aby ti, kdo jsou odpovědní za rozhodování, také platili za své chyby, zdá se čistou iluzí. Bude to přinejlepším systém quazi-konkurence, kde osoba skutečně odpovědná nebude podnikatel, ale úřední činitel, který schvaluje jeho rozhodnutí, a kde v důsledku toho vyvstanou všechny obtíže spojené s otázkou volnosti, iniciativy a stanovované odpovědnosti, jež jsou zpravidla spojeny s byrokracií.“ (Hayek [2] , str. 232, 219, 237.)

Tyto myšlenky Hayek rozvíjí rovněž v citované kritice Langeho modelu. Klade např. otázku hodnocení podnikatelské činnosti manažera a dovozuje:

".... kontrola bude muset posuzovat nikoli co skutečně udělal, ale také co mohl a měl udělat. A z hlediska manažera bude daleko důležitější, aby byl vždy schopen prokázat, že ve světle znalosti, které měl, bylo učiněné rozhodnutí správné, než aby prokázal, že měl v konečných důsledcích pravdu. Jestliže toto nemusí vést k nejhorsím formám byrokracie, pak už nevím, co by k ní mělo vést.“ (Hayek [2], Str. 108.)

Do značné míry tu jde o otázku rizika, nutně spojeného s podnikatelskou činností. „Jak se má rozhodnout, zda byl (= manažer) oprávněn podstoupit určité riziko? Je muž, který nikdy neutrpí ztráty, poněvadž nikdy neriskuje, nutně mužem, který nejvíce jedná v zájmu společností?“ (Hayek [2] , str. 234.) Na jiném místě přímo říká, že „manažeři se budou bát podstupovat riziko..“ (Hayek [2] , str. 108.)

A právě tak obtížná je otázka hmotné odpovědnosti, o níž se uznává, že musí být chápána jako finanční odpovědnost. Hayek konstatuje lapidárně: „To je obtížný problém pokud jde o manažery, kteří nemají vlastní majetek.“ (*Hayek[3]* , str. 108.)

Z podobných příčin je obtížně realizovatelná i představa řízení investic úvěrovou činností centrální banky. Hayek logicky argumentuje, že „plánovací orgán nemůže být chápán jednoduše jako druh superbanky, která půjčuje pohotové fondy tomu, kdo nejvíce nabízí. Půjčoval by osobám, které nemají vlastní majetek. Nesl by proto veškeré riziko a neměl by nárok na určitou částku peněz, jako má banka. Měl by prostě vlastnická práva nad všemi reálnými zdroji. Ani by jeho rozhodování nemohlo být omezeno na redistribuci volného kapitálu v peněžní formě a popř. půdy. Musel by rozhodovat, zda určitý závod nebo část strojního zařízení má být dále ponechán podnikateli, který ho používal v minulosti, a to podle jeho hodnocení, nebo zda má být předán jinému, kdo slíbí větší výnos.“ (*Hayek [3]* , str. 19 až 110 a [2], str. 232—233.)

Celkový závěr Hayeka k možnostem praktické realizace navrhovaného typu tržního socialismu je skeptický, domnívá se, že jeho vnitřní rozpory by jej nutně tlačily zpět k centralistickému modelu (*Hayek[2]* , str. 238 a [3], str. 113). K podobným závěrům dospívá i Robbins: „Někdy se předpokládá, že tato obtíž může být překonána vytvořením fiktivních trhů. Plánovaná společnost má být rozdělena na relativně nezávislé výrobní jednotky a vedení těchto jednotek má hrát konkurenci ... Bohužel zdá se, že neexistuje důvod předpokládat, že by tato simulace mohla být úspěšná. Pro volnou konkurenci je nezbytné, aby měl podnikatel možnost zcela stáhnout svůj kapitál z jednoho druhu výroby, prodat svůj závod a zásoby a začít výrobu jiného druhu. Musí mít právo rozbít administrativní jednotky. Je těžké si představit, jak by svoboda tohoto druhu ... mohla být realizována ve společnosti, jejíž *raison d'être* je vlastnictví a řízení z centra . . Máme opravdu slabé důvody předpokládat, že orgány moci v plánované společnosti sáhnou k pseudokonkurenci. Je mnohem pravděpodobnější, že by se vrátily k čistě autoritativnímu plánování. Pokoušely by se řídit celou výrobu jako generálové řídí armádu za války.“ (*Robbins* , str. 154.)

7. Několik poznámek na závěr

Na tomto místě musíme prozatím náš přehled přerušit, a to jak z důvodů uvedených v úvodní poznámce, tak z důvodů přípustného rozsahu.

Nemůžeme se zbavit dojmu — a rádi bychom se v tomto směru mýlili — že socialisté ještě dluží teoreticky fundované odpovědi na klíčové otázky formulované ve třetí fázi kritiky. Praxe tyto otázky určitým způsobem řeší a řešení se pohybuje v rámci alternativ uváděných Hayekem (viz 3.1.). Alespoň se domníváme, že v jugoslávském systému dělnických samospráv jsou patrné rysy syndikalismu, kdežto řešení v ostatních socialistických zemích blíží se spíše alternativě pravomoci decentralizované na ředitele centrálně jmenované. Bohužel zdá se i pokračovat praxe, že pokusy o exaktní teoretickou

analýzu fungování těchto alternativ řešení přicházejí spíše z kruhů nemarxistických a marxistický rozbor následuje až jako reakce.¹¹⁾

V názoru, že jde o otázky aktuální, utvrzuje nás např. poznámka R. Kostky o hmotné odpovědnosti.¹²⁾ Autor se v ní podnětně zamýšlí nad smlouvami, které fa Baťa uzavírala s hmotně odpovědnými vedoucími pracovníky, snaží se tu nalézt „zrníčka poučení pro nás“, správně míří ke klíčové otázce hmotné odpovědnosti za ztráty, to jej ovšem logicky dovádí k předpokladům této hmotné odpovědnosti, v daném případě k osobním kontům vedoucích pracovníků, jež u fy Baťa plnila mimo jiné *funkci* rezervních fondů pro krytí některých rizik podnikání. Zde však autor vyslovuje bez jakéhokoli omezení a tedy jako obecně platný soud: „Pochopitelně nic takového nechceme a ani nemůžeme zavést. Naopak je vůbec nepředstavitelné, abychom roli podnikat a i roli nést z toho vyplývající rizika omezili jen na určitou část společnosti.“¹³⁾

Myslet logicky důsledně, tj. řekneme-li A říci i B, je asi toto: Je-li pravda, že socialistická společnost nemůže svěřit roli podnikat a roli nést z toho nutně vyplývající rizika svým vymezeným částem a vytvořit tak reálné subjekty reálně fungujícího trhu, potom socialistická společnost nemůže obnovit reálně fungující trh — jak se o to právě v Československu snaží — ale pouze deformovaný trh, a to trh deformovaný velmi nevhodně z hlediska celospolečenských zájmů. Tato deformace totiž spočívá v tom, že části společnosti, tj. podniky se podílejí na ziscích, ale nikoli na ztrátách, ty musí nést společnost jako celek.

Literatura:

BARONE ENRICO: The Ministry of Production in the Collectivist State, ve sborníku *Collectivist Economic Planning*, Routledge, London 1935, str. 124—290; původně Il ministero della produzione nello stato collectivista, *Giornale degli economisti*, 1908.

BAUER OTTO: *Der Weg zum Sozialismus*, Wien 1919, podle Hayek , str. 31.

BORNSTEIN MORRIS, pořadatel sborníku *Comparative Economic Systems: Models and Cases*, Richard D. Irwin, Homewood, Illinois 1965.

BÖHM - BAWERK: *Macht und ökonomisches Gesetz*, *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, 1914; podle Hayek , str. 28.

BRUTZKUS BORIS: *Problems of Social Economy under Socialism*, rusky v ruském časopise *Ekonomist* v zimě 1921—1922, pak rusky v Berlíně 1923, německy pod titulem *Die Lehren des Marxismus im Lichte der russischen Revolution*, Berlin 1928 a anglicky v první části *Economic Planning in Soviet Russia*, Routledge, London 1935; podle Hayek , str. 35 a , str. 292, 203.

CANNAN E.: *A History of the Theories of Production and Distribution*, 1893, třetí vydání 1917; podle Hayek [1], str. 26.

CASSEL GUSTAV: *The Theory of Social Economy*, London 1932.

[1] DICKINSON H. D.: Price Formation in a Socialist Community, *Economic Journal*, June 1933; podle Hayek [2], str. 207, 292; Lange [1] str. 54

[2] DICKINSON H. D.: *economics of Socialism*, Oxford 1933, podle Hayek , str. 98.

[1] DOBB MAURICE *Economic Theory and the Problems of a Socialist Economy*, *Economic Journal*, December 1933; podle Hayek [2] , str. 215, 293.

[2] DOBB MAURICE: *Political Economy and Capitalism*, kap. VIII., 1937; podle Hayek [3], str. 97.

[3] DOBB MAURICE *Economic Theory and Socialist economy, A Reply, Review of Economic Studies*, 1934—1935.

DREWNOWSKI JAN: *The Economic Theory of Socialism: A Suggestion for Reconsideration*, ve sborníku Bornstein, str. 117—134; původně *Journal of Political Economy*, Vol. LXIX, No. 4, August 1961.

ENGELS BEDŘICH: *Anti-Dühning*, Svoboda, Praha 1952.

GOSSEN H. H.: *Entwicklung der Gesetze der menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*, Braunschweig 1854; podle Hayek [1], str. 26.

GRAY JOHN: viz Džon Grey: *Sočiněníja*, Moskva 1955.

HALM GEORG.: *Further Considerations on the Possibility of Adequate Calculation in a Socialist Country*, ve sborníku *Collectivist Economic Planning*, str. 131 —200, původně německy, pramen neudán.

[1] HAYEK F. A.: *The Nature and History of the Problem*, ve sborníku *Collectivist Economic Planning*, Routledge, London 1935, str. 1—40. Sborník uapořádal F. A. Hayek.

[2] HAYEK F. A.: *The Present State of the Debate*, ve sborníku *Collectivist Economic Planning*, Routledge, London 1935, str. 201 an.

[3] HAYEK F. A.: *Socialist Calculation: the Competitive Solution*, ve sborníku Bornstein, str. 95—116; původně *Economica New Series*, Vol. VII, No. 26, May 1940.

[4] HAYEK F. A.: *The Price System as a Mechaniam for Using Knowledge*, ve sborníku Bornstein, str. 39—50; *American Economic Review*, Vol. XXXV, No. 4, September 1945; původně publikováno pod titulem *The Use of Knowledge in Society*, bližší neudáno.

[1] HEIMAN E.: *Kapitalismus und Sozialismua*, Potsdam 1931; podle Halm, str. 190.

[2] HEIMAN E.: *Sozialistische Wirtachatts und Arbeitsordnung*, Potsdam 1932; podle Lange [1] , str. 54.

KAUTSKY KARL: *The Social Revolution*, Londýn 1907; Kerr, Chicago 1910; obsahuje přednášku *The Day after the Revolution*, přednesenou v r. 1902; podle Lange [1], str. 138.

KAUTSKY KARL: Die proletarische Revolution und ihr Programm, Berlin 1922; podle Lange [1], str. 139.

KNIGHT L.: The Place of Marginal economics in a Collectivist System, American Economic Review Supplement, March 1936; podle Lange [1], str. 54.

[1] LANGE OSKAR: On the Economic Theory of Socialism, The Review of Economic Studies 1936—37, str. 53—71, 123—142.

[2] LANGE OSKAR: Mr. Lerner's Note on Socialist economics, Review of Economic Studies, 1936—37, str. 143 až 144.

[3] LANGE OSKAR: On the Economic Theory of Socialism, ve sborníku Bornstein, str. 86—94: výtah z Lange [1].

[4] LANGE OSKAR: Trial and Error in Socialist Economy, ve sborníku Leeman, str. 21—27; výtah z Lange [1] zprostředkovaný vydáním E. E. Lippincotta tj. On the Economic Theory of Socialism by O. Lange and Fred M. Taylor, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1938.

LEEMAN WAYNE A.: pořadatel sborníku Capitalism, Market Socialism and Central Planning, Readings in Comparative Economic Systems, Houghton Mifflin, Boston 1963.

[1] LERNER A. P. Economic Theory and Socialist Economy, Review of Economic Studies, 1934—1935.

[2] LERNER A. P.: Economic Theory and Socialist Economy, A Rejoinder, Review of Economic Studies, 1934—1935.

[3] LERNER A. P.: A Note on Socialist Economy, Review of Economic Studies, 1935—1936.

[4] LERNER A. P.: Statics and Dynamics in the Socialist economics, Economic Journal, September 1937, str. 253 až 270.

LERNER A. P.: Theory and Practice in Socialist Economics, Review of Economic Studies, 1938—1939, str. 71—75.

MARX KAREL: Kapitál, díl I., SNPL, Praha 1953.

[1] MISES L.: Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, ve sborníku Collectivist Economic Planning, Routledge, London 1935; původně Die Wirtschaftsrechnung un sozialistischen Gemeinwesen, Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, Vol. 47/1, April 1920.

[2] MISES L.: Economic Calculation in Socialism, ve sborníku Bornstein, str. 79—85; výtah z Die Gemeinwirtschaft, Jena 1922, zprostředkovaný knihou Socialism: An Economic and Sociological Analysis, New Haven, Yale University Press, 1951.

[3] MISES L.: Neue Beitrage zum Problem der sozialistischen Wirtschaftsrechnung, Archiv für Sozialwisseaschaft, Vol. 51, 1924.

[4] MISES L.: Neue Schriften zur Problem der sozialistischen Wirtschaftsrechnung, Archiv für Sozialwissenschaft, Vol. 60, 1928.

NEURATH O.: *Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft*, München 1919; podle Hayek [1], str. 31 a , str. 96.

PARETO VILFREDO: *Cours d'économie politique*, Vol. II., F. Rouge, Lausanne; Pichon, Paris 1897; podle Hayek [1], str. 29 ,[3] str. 97, 119; Lange [1], str. 54.

[2] PARETO VILFREDO: *Manuel d'économie politique*, V. Girard et Brieve, Paris 1909; citováno druhé vydání 1927; podle Hayek [3], str. 96, 119, Lange [1], str. 54.

PIERSON N. G.: *The Problem of Value in the Socialist Community*, ve sborníku *Collectivist Economic Planning*, Routledge, London 1935; původně *Het waardeproblem in den socialistische Maatschappij*, *De Economist*, Vol. 41, s'Gravenhage 1902, str. 423— 56.

RICCI UMBERTO: *Pareto and Pure economics*, *The Review of Economic Studies*, 1933, No. 1, překlad z časopisu *Giornale degli Economisti*, 1924.

[1] ROBBINS LIONEL: *The Great Depression*, London 1934.

[2] ROBBINS LIONEL: *Economic Planning and International Order*, MacMillan, London 1938 (první vydání 1937).

ROBINSONOVÁ JOAN: *The economics Of Imperfect Competition*, Mac Millan, London 1954 (první vydání 1933).

ROPER W. GROSBY: *The Problem of Pricing in a Socialist State*, Cambridge (Mass.) 1929; podle Hayek [2], str. 207, 292.

SCHILLER KARL: *Sozialismus und Wettbewerb*, ve sborníku *Grundfragen moderner Wirtschaftspolitik* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, bez data; základem je autorova přednáška z roku 1954.

SULZER G.: *Die Zukunft des Sozialismus*, Dresden 1899; podle Hayek [1], str. 27.

TAYLOR F. M.: *The Guidance of Production in a Socialist State*, *American Economic Review*, Vol. XIX, 1929; podle Hayek [2], str. 207, 292 s Lange [1], str. 56.

TISCH KLÁRE: *Wirtschaftsrechnung und Verteilung im zentralisch organisierten sozialistischen Gemeinwesen*, doktorská dizertace na universitě v Bonnu, Wuppertal-Elberfeld 1932; podle Hayek [2], str. 184, 292.

TROCKY L.: *Soviet Economy in Danger*, Pioneer Publishers, New York 1932; podle Lange [1], str. 140—141.

UNGERN-STERNBERG RODERIC: *Die Planung als Ordnungsprinzip der deutschen Industriewirtschaft*, Stuttgart 1932; podle Halm, str. 186.

WALRAS LÉON: *Eléments d'Economie politique pure*, 1874.

WEBER MAX: *Wirtschaft und Gesellschaft (Grundrisse der Sozialökonomik*, Vol. III), Tübingen 1921; podle Hayek [1], str. 34.

WIESER F.: *The Natural Value*, London 1893, podle Hayek [1], str. 25, [3], str. 97.

ZASSENHAUS H.: Über die ökonomische Theorie der Planwirtschaft, Zeitschrift für Nationalökonomie, Bd. V; podle Lange [1], str. 54.